

Kraj pejzaža

Leto 2026. godine prošlo je kao još jedno od najtoplijih ikada. Ekstremne vrućine, suše, niski vodostaji reka, požari, sve je to iza nas i kao da smo svi odahnuli i možemo se vratiti svojim životima u svojim domovima, svojim poslovima, školama i nadama. A možemo li? Draže nam je da verujemo da su to samo nepogode koje su nas slučajno zadesile, protresle i koje se više neće ponoviti. Teško nam je da preuzmemo odgovornost i prihvatimo da ovi događaji nisu puki slučaj, već mogu biti manifestacije posledica našeg ponašanja i delovanja tokom poslednja dva veka. Zar nije pre jedanaest godina ceo svet seo za jedan pariski sto i dogovorio da je hitno neophodna potpuna transformacija celokupne svetske privrede i društva, kako bi planeta Zemlja preživela 21. vek? Od Pariskog sporazuma o klimatskim promenama (2015)¹, Evropskog zelenog dogovora (2019)², Zelene agende za Zapadni Balkan i Smernica za njenu primenu prihvaćenih Sofijskom deklaracijom (2020)³, Akcionog plana za sprovođenje Zelene agende 2021-2030 (2021), zatim usvajanja Integriranih nacionalnih energetske i klimatskih planova zemalja potpisnica Sofijske deklaracije (2021-2024), sve do Revidiranog akcionog plana za sprovođenje Sofijske deklaracije o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan 2025-2030⁴; deluje da zelena tranzicija Balkana i ideja o spašavanju planete nije mrdnula odakle je krenula. Jesmo se dogovorili, potpisali, obećali, rukovali se, i šta onda?

Evropski zeleni dogovor promenio je položaj termoelektrana na uglj na Zapadnom Balkanu od „izvora energetske suverenosti“ u ekološki i ekonomski teret. Ono što je nekada predstavljalo obećanje kolektivnog boljitka, danas predstavlja ekološku pretnju. U svetu gde se napredak meri isključivo gomilanjem profita, krizu produbljuje činjenica da proizvodnja struje iz uglja više nema

¹ Pariski sporazum o klimatskim promenama usvojen je 12. decembra 2015. godine na 21. konferenciji UN o klimi (COP21) u Parizu, a zvanično je stupio na snagu 4. novembra 2016. godine. Potpisnice su gotovo sve zemlje sveta, a obavezale su se na ograničenje rasta globalne prosečne temperature na nivou koji je ispod 2°C u odnosu na predindustrijski period, uz ulaganje napora da se porast ograniči na 1,5°C, kao i smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte (GHG) što je pre moguće, a da se u drugoj polovini veka ostvari neutralnost ugljenika.

² Evropski zeleni dogovor (*European Green Deal*) predstavljen je 11. decembra 2019. godine od strane Evropske komisije sa glavnim ciljevima: klimatska neutralnost do 2050. godine; Evropa kao prvi kontinent koji će eliminisati neto emisije gasova sa efektom staklene bašte; smanjenje emisija do 2030. godine za najmanje 55% u poređenju sa nivoom iz 1990. godine; ekonomski rast bez iscrpljivanja resursa, i to prelaskom na cirkularnu ekonomiju, modernizaciju industrije i očuvanje biodiverziteta, uz otvaranje novih zelenih radnih mesta.

³ Zelena agenda za Zapadni Balkan kao regionalna strategija usvojena 2020. godine u Sofiji, kojom su se zemlje regiona obavezale da će do 2050. godine postići klimatsku neutralnost. Proizašla je iz Evropskog zelenog dogovora kako bi se privreda regiona uskladila sa pravilima i standardima Evropske unije. Sofijsku deklaraciju potpisalo je šest zemalja i teritorija Zapadnog Balkana: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Crna Gora, Severna Makedonija i Srbija. Među prvima svoje Integrirane nacionalne planove usvojile su Severna Makedonija i Albanija (2021), Srbija je svoj plan usvojila 2024, a Crna Gora 2025. godine. Ovi planovi su menjani nakon oštih kritika i insistiranja da planovi moraju biti precizni i tačni, a ne samo spisak želja i prepisani ciljevi iz Zelene agende. Kao poseban slučaj je Bosna i Hercegovina koja ni dan danas nema usvojen Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan.

⁴ Revidirani akcioni plan za sprovođenje Sofijske deklaracije o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan 2025–2030. usvojen je sredinom oktobra 2025. godine na Ministarskom sastanku u Dubrovniku. Ovim novim planom, Evropska unija je uvela novi podsticaj za zemlje Zapadnog Balkana da ispune svoje obaveze: Revidirani akcioni plan povezan je sa Planom rasta za Zapadni Balkan, koji predviđa šest milijardi evra za reforme i investicije, uključujući i realizaciju ciljeva Sofijske deklaracije. Nakon decenije tokom koje zemlje regiona nisu uspele na adekvatan način da se suoče sa ekološkom katastrofom, Evropska unija se opredelila za strategiju finansijske uslovljenosti.

izvozu perspektivu, a opstanak velikih energetskih sistema zavisi od izgradnje zamenskih kapaciteta proizvodnje iz vetra i solara. Klimatska i ekološka kriza razotkriva granice modernističke ideje linearnog progresa.

Negde tu, na početku zelene tranzicije, Mateo Trevisan započinje svoju turneju po Zapadnom Balkanu, obilazeći rudnike, termoelektrane, gradove i naselja koja su izrasla uz njih, kao i domove ljudi čiji su životi neraskidivo povezani sa industrijskim postrojenjima koja im istovremeno obezbeđuju egzistenciju i ugrožavaju život. Od 2022. do 2025. godine obišao je i fotografisao neke od najvećih industrijskih zagađivača u regionu i Evropi, ali i ekološki najugroženija naselja direktno pogođena posledicama rudarenja i proizvodnih procesa u termoelektranama i fabrikama. Njegova serija *Potrebnije od Sunca (More Necessary than the Sun)* beleži pejzaže koji su nekada predstavljali obećanje industrijskog progresa, a danas svedoče o njegovim posledicama. Rudari, radnici i stanovnici naselja oko industrijskih pogona u njegovim fotografijama postaju svedoci šire ekološke, socijalne i zdravstvene krize.

Ova serija prikazuje okolinu Tuzle, Zenice, Lazarevca, Obrenovca, Smedereva, Bora, Kostolca, Majdanpeka i Požarevca. Iako geografski udaljeni, ovi pejzaži liče jedan na drugi; svaka mala priča uklapa se u širu mrežu koja ocrtava geografiju pustošenja i tuge. Zastarela fabrička postrojenja, termoelektrane kojima je vreme odbrojano, ali koje nastavljaju da zagađuju, kopovi koji razgrađuju zemlju i naselja, ljudi koji rizikuju svoje živote da bi ostali živi. Različita mesta, isti pejzaž posledica.

Industrijski modernizam počivao je na veri u progres, nauku i tehnološki razvoj, ali i na pretpostavci da priroda predstavlja gotovo neograničen resurs koji se može racionalno kontrolisati i staviti u službu ljudskog napretka. Slika velikih dimnjaka iz kojih vijori gusta masa dima, doživljavana je kao romantični simbol napretka i moći, ne kao zagađenje i pretnja. Modernističko društvo izgradilo je sistem na temeljima imperativa konstantnog ekonomskog rasta, a pod parolom progresa i bolje budućnosti za sve.

U socijalističkoj Jugoslaviji, elektrifikacija i izgradnja hidro i termoelektrana bili su jedan od glavnih pokretača transformacije društva, ali i obećanje prosperiteta i bolje budućnosti. Struja koja se proizvodila, fabrike koje su građene, bili su deo zajedničkog projekta modernizacije i emancipacije, kao infrastruktura koja je trebalo da unapredi život čitavog društva. Industrijska postrojenja bila su simboli moći zemlje koja je izrastala iz pepela rata u modernu industrijsku silu.

Raspadom Jugoslavije, Zapadni Balkan ulazi u drugačiju fazu modernizacije. Energija više nije deo šireg projekta društvene transformacije, već sve izrazitije postaje roba kojom se trguje na svetskom tržištu i instrument ekonomske i političke moći. Industrijski giganti izgrađeni u socijalističkom periodu, postaju državna preduzeća izložena privatizaciji, restrukturiranju i političkoj kontroli. Istovremeno, oslabljene ekonomije novonastalih država sve teže mogu samostalno da finansiraju velike infrastrukturne projekte i sve više zavise od stranog kapitala i kredita. Tako se pitanje energetike više ne tiče samo proizvodnje i potrošnje električne energije, već i odnosa između države, tržišta, kapitala i političke moći. U tom kontekstu, postojeći energetski sistem pokazuje izuzetnu otpornost. Termoelektrane, rudnici i čitavi gradovi koji su decenijama zavisili od njih nisu samo infrastruktura koju je moguće

jednostavno zameniti novom. Oni su postali deo ekonomskih interesa, političkih struktura, lokalnih zajednica i svakodnevnog života. Zbog toga se dekarbonizacija na Zapadnom Balkanu ne odvija samo kao tehnički prelazak sa jednog izvora energije na drugi, već kao sukob različitih interesa i predstava o budućnosti.

U okviru ove serije izdvađa se rad *Bez prošlosti kojoj bi se vratili (No Past to Return)*, nastao u rudarskom području oko Bora, jednog od najznačajnijih centara eksploatacije bakra u regionu. U Boru i okolnim selima, Trevisan beleži posledice intenzivnog širenja rudarske industrije — na pejzaž, životnu sredinu, ali i na živote ljudi koji u ovom prostoru žive generacijama. Pod pritiskom kapitala i logike eksploatacije, stanovnici se suočavaju sa nestajanjem zemlje, domova i prostora porodičnog pamćenja. Širenje rudnika pod upravljanjem kineske kompanije Zijin tako ne menja samo fizički izgled pejzaža već zadire i u kontinuitet života zajednica koje su za taj prostor vezane. Prinudna ili neizbežna preseljenja podrazumevaju napuštanje kuća, ali i gubitak mesta u kojima su sačuvani tragovi porodične istorije i sećanja.

Crno-bele fotografije napuštenih kuća, snimane noću uz upotrebu blica, dodatno naglašavaju osećaj nelagode i otuđenosti. Ove kuće, lišene svojih stanovnika, pojavljuju se gotovo kao scenografije nakon nekog nevidljivog događaja — prostori koji još uvek čuvaju tragove života, ali više ne mogu da ga obnove. U tom smislu, *Bez prošlosti kojoj bi se vratili* nije samo zapis o devastiranom pejzažu već i o prekidu kontinuiteta: o prostoru u kojem prošlost više nije mesto kojem je moguće vratiti se.

Mateov rad možemo sagledati i kroz tradiciju fotografskog eseja (*photo essay*) — način pripovedanja i mišljenja koji se gradi kroz sekvence, prizore i odnose među slikama. Kako Alan Sekula primećuje, fotografije su same po sebi „fragmentarni i nepotpuni iskazi“ (*fragmentary and incomplete utterances*)⁵ njihovo značenje nastaje kroz odnose među slikama, tekstom, arhivskom građom, dokumentima i načinom prezentacije.

Trevisanov fotografski esej nastaje u trenutku kada pejzaži uglja prestaju da budu samo industrijska infrastruktura i postaju mesta na kojima se prelamaju klimatske politike, energetska bezbednost, geopolitički interesi i svakodnevni život lokalnih zajednica. Upravo zato pojedinačna fotografija nije dovoljna, tek niz međusobno povezanih slika, arhivskih materijala i ljudskih priča omogućava nam da pokušamo da sagledamo ono što Fredrik Džejmson naziva „kognitivnim mapiranjem“. Trevisanove fotografije ne pokušavaju da objasne ekstraktivizam jednom reprezentativnom slikom. Naprotiv, one polaze od pretpostavke da se savremeni energetske i ekonomski procesi ne mogu sagledati iz jedne perspektive. Kroz pejzaže, portrete, medicinske slike i porodične arhive njegov fotografski esej postaje mapa ekstraktivizma na Balkanu. On veliku priču rekonstruiše odozdo — iz niza lokalnih iskustava i tako čini vidljivim strukture koje te priče proizvode. Zajedno, ove sekvence koje nose male narative, ljudske priče, počinju da govore o energiji, kapitalu, kolonijalnim odnosima, ekologiji, radu, geopolitici.

⁵ Allan Sekula, *Photography Between Labour and Capital*; u: *Mining Photographs and Other Pictures 1948-1968*, The Press of the Nova Scotia College of Art and Design, Halifax, Nova Scotia, Canada, 1983;

Mateo gradi veliku priču o radu, kapitalu i transformaciji pejzaža – o sistemu koji sopstveni razvoj zasniva na eksploataciji prirodnih i ljudskih resursa, a zatim se suočava sa posledicama tog procesa. Kod Trevisana taj princip omogućava da fotografije iz Kostolca, Bora, Tuzle, Kolubare, Zenice, Obilića, Smedereva i Majdanpeka ne ostanu odvojene lokalne priče, već postanu sastavni delovi jedne šire mreže. Ove fotografije funkcionišu kao čvorovi koji povezuju energiju, eksploataciju, rudarenje, ekologiju, politiku, istoriju, stvarajući širu mapu života. U tom smislu, one ne predstavljaju ilustraciju globalnog kapitalizma, već pokušaj da se on učini zamislivim kroz konkretne prostore i živote. I možda njegove fotografije deluju kao da prikazuju način na koji život opstaje u uništenom pejzažu, ipak je iza fotografija mnogo važnije pitanje: Šta uopšte znači život posle nepovratne promene? Jer ovi pejzaži su nepovratno izmenjeni, kao što ni život zajednica koje su u njima živele ne može biti vraćen u prethodno stanje. Na Mateovim fotografijama pejzaž postaje arhiv: u njemu ostaju vidljivi tragovi ekonomije, politike, rada, eksploatacije i života zajednica koje su oko tih sistema izgrađene.

Industrijalizacija i elektrifikacija nisu promenile samo način proizvodnje; promenile su način na koji je društvo organizovalo vreme, prostor i svakodnevni život. Fabrika, masovna proizvodnja, standardizacija i dostupnost električne energije postali su materijalna infrastruktura modernosti i industrijskog kapitalizma. Trevisan danas fotografiše pejzaže tog istog sistema, ali iz perspektive njegovih posledica – kraja pejzaža progressa. Paradoks njegovog rada postaje posebno vidljiv u trenutku zelene tranzicije. U kritičkom čitanju, zelena tranzicija može se razumeti i kao novo obećanje da će ekonomski rast biti moguće nastaviti uz istovremeno smanjenje pritiska na prirodu. Prelazak sa nafte i uglja na solar, vodu, vetar i neizbežni litijum predstavlja se kao novi put ka očuvanju života, iako je jasno da zelena tranzicija počiva na eksploataciji novih sirovina i novih prostora. Od zemalja Zapadnog Balkana danas se očekuje da napuste model razvoja zasnovan na fosilnim gorivima, dok istovremeno ostaju deo globalnog ekonomskog sistema zasnovanog na rastu, konkurentnosti i potrošnji energije. Menja se izvor energije, ali ne nužno i logika koja određuje koliko energije proizvodimo, za koga i sa kojim ciljem. Na prostorima koje Trevisan fotografiše zato se ne pregovara samo o budućnosti energetike već i o budućnosti čitavih zajednica koje u zelenu tranziciju ulaze sa teretom prethodnog modela razvoja. Njegov esej zato postavlja pitanje kakvu budućnost želimo da proizvodimo i, možda još važnije, ko plaća cenu tranzicije ka čistijoj Evropi?

Rudnici, termoelektrane i industrijski gradovi nisu samo ostaci jednog prevaziđenog sistema; oni su prostori u kojima se prepliću prošlost, sadašnjost i obećana budućnost. Možda se zato zelenom tranzicijom ne završava priča o modernizmu, već započinje njena nova faza: ona u kojoj se granice prirode načelno priznaju, ali se pokušavaju prevazići novim tehnologijama, tržištima i sirovinama.

Senka Ristivojević